

DEĞİŞEN DÜNYADA, DEĞERLERE DEĞMEK

DOÇ. DR. ERSAN ERSOY*

Giriş

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli vasıflarından bir tanesi değer üretebilmesi ve ürettiği değerler istikametinde hayatını tanzim edip sürdürebilmesidir. Geçmişten günümüze, hem fiziki alan içerisinde hem de sosyal alan içerisinde değer üreten bir varlık olarak insan, hayatını kolaylaştıracak ve manalandıracak sürekli bir gayretin içerisinde. Aslında bu durum belirsizliklerden nefret eden insanoğlunun, varlığını sürdürmek çabasıyla sonu gelmeyen bir anlam arayışı içerisinde olduğunu bize gösteriyor. Varlığını sürdürme çabası, insanın en temel dürtüsü olmakla birlikte karşılığında dünyayla alakalı pek çok yorumu da beraberinde üretiyor.

Esasen hangi alanda olursa olsun insan üretimleri, onun hayat standardını ve yaşam kalitesini de belirlemektedir. Bu açıdan sosyal olana tabi olma özelliği gösteren insanın, ihtiyaçlarını karşılama, üzüntülerini ve sevinçlerini paylaşma, iletişim kurma, anlama ve anlaşılma çabalarını karşılayabilmek amacıyla

* İnönü Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

Günümüz dünyanın geçerli paradigması postmodernite ise müphemlik ekseninde çoğulculuğu öne sürerek, değerler alanında bir kaosu ve anarşinin yaşanmasına sebep oldu. Kısaca yaşanan bu değişimler, değerlerin bahçesi ve otağı “gönül”leri çorak çöllere çevirdi. İnsanların gönülle olan irtibatını kopardı.

diğerleriyle gerçekleştirmiş olduğu sosyal ilişkilerin ve bu ilişkilerde geçerli olmak üzere ürettiği değerlerin, hayatını şekillendirmede önemli bir yeri bulunduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla faydaları, işlevsel özellikleri ve insan hayatındaki yeri itibarıyla değerlerin de bir değeri olduğunu ifade edebiliriz. Yani her şeyin ötesinde aslında “değerin değeri” vardır. Bugün insanların değerlere attıkları önem ise gittikçe artmaktadır. “Değerler eğitimi”, “değerler dünyası”, “değer değişimleri”, “değerlerin çözülmesi”, “değer bunalımları”, “değerin gidişatı” gibi sürekli yapılan vurgulamalar ve atıflar, aslında günümüzde değerlerin ne kadar önemsendiğini ve insanlık açısından ne kadar merkezi bir konumda yer aldığını bize göstermektedir. Değerlere bu denli vurgu yapılması değerlerin değerinin yanında, modern dünyanın krizlerinde boğuşan insanın sosyal ilişkilerinde ve hayatında önemli bir ihtiyaç haline gelmesinden kaynaklanmaktadır.

Buluşlarıyla, ilmiyle, tekniğiyle, yaşama koşullarıyla birlikte modernleşme bir yandan insan ilişkilerine ve hayatına büyük kolaylıklar getirirken diğer taraftan onun hayatında yeri doldurulamayacak kayıplara sebep olmuştur. Modernite öznel bir gerçeklik olarak gördüğü değerlerin üzerinden adeta bir silindir gibi geçerken, onun uzantısı veya muhalifi olarak

kabul edilen postmodernite, değerlerin içini boşaltma gayretine koyuldu. Modern zamanlarda varlıkla değer arasında örülen duvar, hem varlık hem de değerler alanında büyük krizlerin yaşanmasına neden oldu. Bilgiye, siyasete ve genel olarak hayata eşlik etmeyen “insani değerler”, dünyada -Japonya ve Irak örneklerinde olduğu gibi- büyük felaketlerin meydana gelmesine yol açtı. Günümüz dünyanın geçerli paradigması postmodernite ise müphemlik ekseninde çoğulculuğu öne sürerek, değerler alanında bir kaosu ve anarşinin yaşanmasına sebep oldu. Kısaca yaşanan bu değişimler, değerlerin bahçesi ve otağı “gönül”leri çorak çöllere çevirdi. İnsanların gönülle olan irtibatını kopardı.

Diğer yandan bugün davetsiz bir misafir olarak biraz pişkin ve biraz da şımarık bir edayla kapıları çalan küreselleşme, toplumları kayıtsız kalınamayacak büyük değişimlere zorlamaktadır. Hızlı değişim süreçleri toplumlar ve kültürler üzerinde büyük şoklar yaratırken aynı zamanda kalıcı ve köklü değerleri tehdit etmekte, günübürlük ilişkileri yüceltmektedir. Günümüzde insanlar arası ilişkilerin doğasına geçicilik, kırılabilirlik hakim olmakta ve ilişkiler çok geçmeden çözülmektedir. Çözölmeye yüz tutan ilişkiler ağında bireyleri saran sosyal bağlar zayıflamakta, akabinde yakınlık kültürü ve duygusu ortadan kalkmaktadır. Güvensizlik zemininde kurulan ilişkilere karşı birey bazen kalkan örmekte ve yalnızlığı bir sığınak olarak tercih etmektedir. Çoğu zaman kaybolan ve çözülen sosyal bağlar neticesinde ortaya, saldırgan ve şişmiş bir egoyla yalnız ve yardıma muhtaç sahte sevgiler ve ilişkiler cenderesinde çaresiz kalarak destek arayan ve gittikçe güruhlaşan bir nesil çıkmaktadır. Bu süreçlerde sıcak bir toplumsal kucaklamaya hasret olan birey, kitlesel bir tecridin soğuk yüzüyle karşı karşıya kalmaktadır.

Cemiyet içerisinde değerler, bireylerin davranışlarını belirlediği gibi, sosyal yapıya da asli karakterini ve rengini verir.

Yaşanan bu gelişmeler günümüzde değerleri yeniden gündeme getirmeyi gerekli ve değerli kılıyor. Kadim geleneklerin özüne sadık kalınarak değerlerin yeniden inşasına girişmek, onu bugüne ve geleceğe taşımak insanımızın ve insanlığın tekâmülü açısından önemli gözüküyor. Çalışmamızda sosyal ilişkiler dünyasında meydana gelen yoğun ve hızlı değişimler neticesinde bireyin yaşadığı süreçler ele alınacaktır. Sosyal bilimler içerisinde önemli bir problem alanı olarak gördüğümüz bu konuda dikkatlerin yoğunlaşması, bireyin değersizleşen hayatına ve ilişkilerine çözüm bulmadaki gayretlere mütevazı bir katkı sağlayacaktır.

Değerlerin Değeri

İnsanlar cemiyet içerisinde yaşarken, aynı zamanda ilişkilerinin ve etkileşim biçimlerinin üzerine, fikir birliği ve tasvip sağlarlar. İşte değerler, davranışın nasıl olması gerektiğini belirten, iyi kötü, doğru yanlış hükümleri ile desteklenmiş, ölçütler ve izafi tasviplerdir. Cemiyet içerisinde değerler, bireylerin davranışlarını belirlediği gibi, sosyal yapıya da asli karakterini ve rengini verir. Bir toplumun belirli konulardaki değerleri, o toplumun belirli konular hakkındaki hislerini, düşüncelerini, hedeflerini ve davranış biçimlerini ifade eder.

Değerler uzun dönemli kültürel yönelimleri olduğu kadar, açıkça inançları, bilgiyi, duyguları, algılamaları, tavır ve tutumları da içermekte, bütün durumların temel tamamlayıcı parçaları olarak bulunmaktadır. Değerler burada olduğu gibi sadece toplumun görünen yüzünde değil, aynı zamanda değişen yüzünde de etkili olan yapılardır. Zira, toplumsal değişme, esasında değer değişmesidir ve toplumsal çelişki de bir değer çelişkisidir. Temelde rollerdeki, usullerdeki, organizasyonlarda ve normlardaki değişmeler, merkezi değerlerdeki değişmelere dayanmaktadır.¹ Bu önemi ile birlikte, toplum içerisinde sosyal ve fiziki hayatın her noktasına kadar sızarak büyük bir sahayı kaplayan değerler, çok eski zamanlardan itibaren tartışma konusu olmuş ve insanların merak sahasını işgal etmiştir.

Değer kavramının ilim sahasındaki kullanımı, insanlığın sosyal konulara kafa yorduğu zamandan itibaren başlayan, uzunca bir tarihi sürece dayanmaktadır. Nitekim değerler probleminin incelenmesi ve bilimsel bir konu olarak ele alınması, ilk olarak felsefe tarafından yapılmış ve bu ilmin kavramın gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Değerler, uzunca bir müddet felsefe disiplini içerisinde bilgi-değer problemi başta olmak üzere, ahlakta ve estetikte, iyi- kötü, güzel-çirkin, doğru ve yanlış belirlemek için tartışılan, normatif bir ölçü arayışı olarak ele alınmıştır. Ancak, değer kavramının sosyal ilimler dünyasında bilimsel olarak tanımlanması yenidir. İlk defa, 1918 yılında Znaniecki tarafından sosyal bilimlere kazandırılan ve izahı yapılan değer kavramı², Latince kıymetli olmak veya üstün, hâkim, güçlü olmak anlamlarına gelen “valere” kelimesinden türemiştir.³

Değerlerin sosyal bilimler dünyası içerisindeki önemi, insan davranışına yön vermesi ve ona tesir etmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Cemil Meriç, değerlerin insan davranışlarını biçimlendirdiğini ve ideallerinin oluşmasına hizmet ettiğini söyler.⁴ Bu çerçevede Rokeach, değerleri insan davranışına rehber olan, onu belirleyen ve düzenleyen, sürekli inançlar olarak tanımlamaktadır.⁵ Rokeach’a göre bir değer, günlük hayatımızda önemli önerilerin bir çoğu olan, “kriter” ve “standart” hükmündedir.⁶ Bu standartlar nasıl davranmamız gerektiğini bize göstermektedir. Aynı zamanda değerler, alternatifler arasında seçim yapar ve böylece alternatif seçenekler arasındaki çatışmayı giderir. Rokeach’ın çalışmalarından yola çıkan Schwartz ise değerleri, insanların hedeflerini ve motivasyonunu belirleyen rehber ilkeler ve inançlar olarak tanımlamaktadır.⁷ Yine aynı doğrultuda bir tanımlama yapan Berger’e göre değerler, davranışın nasıl olması gerektiğini belirten, hangi davranışın iyi, hangi davranışın kötü olduğu hakkındaki fikir, inanç ve kabullerdir.⁸ Değerlerin davranışlar üzerindeki bu tesiri ile birlikte, şunu belirtmek gerekir ki; değerlerden davranışa yönelen bu etki dolaysız değil, normların aracılığıyla gerçekleşmektedir.⁹ Zira değerler kişiye ve onun davranışlarına olduğu kadar, sosyal

sisteme de mal edilmiş; kişi değerleri, tutumlar, tercihler ve inançlar çerçevesinde, toplum değerleri ise toplumsal normlar ve kurallar çerçevesinde ele alınmıştır.¹⁰

Sosyolojik olarak bütün tanımları kapsayacak şekilde bir değer tarifini şöyle yapabiliriz: Değerler, sosyal ilişkiler dünyasında paylaşılan, sosyal ve fiziki hayatın bütün yönlerine ilişkin, bireylerin ve grupların gerçek objesiyle münasebetlerinden geliştirdiği, hoşlanılan veya hoşlanılmayan, iyi veya kötü yöndeki tercih ve seçimlerini ifade eden, bu itibarla onların hayatlarına bir düzen ve bütünlük getiren inançlara dayalı izafi tasviplerdir. Bu yönüyle değerler, objeden ziyade ona yönelik izafi atıf ve nitelermeleri ifade etmektedir.

Değerler aslında kişiye ve gruba yararlı, arzu edilen istenilen ve beğenilen şey olarak ifade edilmektedir. Değer, bireylerin atfetmeleri sonucunda oluşan bir gerçekliktir. Bu açıdan değeri belirleyen ve ortaya koyan insanın ona atfettiği veya transfer ettiği önemliliklerdir.¹¹ Gerçekten de değerler insanların üstün tuttıkları belirli fikirler veya inançlar manzumesidir. Bu fikirler, insanların, objelerin göreceli önemine ve kıymetine yönelik vurguları ve içerikleri belirten hükümlerdir.¹² Dolayısıyla bir değeri kabul eden, benimseyen insan, her şeyden önce ona önem verir ve onunla ilgili taraf olur veya ona meyleder. Bazıları sanata düşkün olduğundan heykele ve resme önem verirken, bazıları için bu heykellerin taş parçasından başka bir anlamı ve önemi yoktur. Bazı insanlar cumhuriyetten yana olabilirken bazı insanlar da krallıktan yanadır.

Değerler aslında kişiye ve gruba yararlı, arzu edilen istenilen ve beğenilen şey olarak ifade edilmektedir. Değer, bireylerin atfetmeleri sonucunda oluşan bir gerçekliktir.

Değerler ve Sosyal İlişkiler

En genel ve beşeri bir sistem olarak toplum, sosyal teşkilatlardan, sosyal kurumlardan ve grup gibi yapılardan meydana gelen büyük bir ağıdır. Ancak toplumun yapıları asla insanlardan soyutlanmış, bir sanat eseri için iddia edebileceğimiz şekilde, kendi âleminde mevcut şekillerden ibaret değildir. Hayattan gelme şekiller olarak, bizim de içerisinde bulunduğumuz ve varlığımızla katıldığımız ilişkilerdir.¹³ Toplum her şeyden evvel insan davranışlarından oluşur ve insan hayatının bir olgusudur. Toplumsal olay insan hayatından değil, insanların birlikte yaşamasından doğan bir olaydır. Bunun temelinde ise birlikte yaşamaktan doğan karşılıklı ilişkiler söz konusudur.¹⁴ Bu yönüyle toplumun sosyal ilişkilere

Sosyal ilişkiler, hissi münasebetlerle bağlılıkları nispetinde devamlılık arz ederler. Ortak hatıraların mahsulü olan hissi güç, bilhassa toplum hayatı için çok önemlidir.

dayalı olarak ve bu ilişkiler neticesinde ortaya çıkan ürünler üzerine inşa olduğunu söyleyebiliriz.

Toplumda kurucu öge olarak sosyal ilişkiler, bir ferdin veya grubun kendi dışındaki fert ve grupların çeşitli davranış biçimlerini ve beklentilerini hesaba katarak sürdürdüğü ilişkilere dayalı etkileşimleri ifade etmektedir.¹⁵ Sosyal ilişkiler belirli bir süreç içerisinde gerçekleşir ve sonucunda bireyler başlangıçtan çok daha da farklı bir durumda bulunabilirler. Bunun gerçek sebebi bireyler arasında gerçekleşen bu ilişkilerde bir etkileşimin vücuda gelmesidir. Sosyal etkileşim bireyin çevresiyle bilinçli ve istekli etkileşim kurmasına ve onların davranışlarına uyum veya tepki tutumları geliştirmesine denir.¹⁶ Ancak her ilişki ve etkileşim sosyal

ilişki olarak kabul edilemez. Sosyal ilişkilerde “farkındalık” esas olan bir durumdur. Sosyal ilişkiler birbirinin varlığını idrak eden ve azami ölçüde karşılıklı saygıya ve aynı manevi yöne sahip olmuş bireyler arasındaki bir münasebeti ifade eder. Yan yana olan iki eşya arasındaki ilişki sosyal ilişki olmadığı gibi, karşısındaki kişiyi adeta eşyadan farksız gören bir münasebette de sosyal ilişki gerçekleşmez.¹⁷ Bu açıdan sosyal ilişkilerde iletişim ve karşılıklı haberdarlık olması gereken temel şartlardandır.¹⁸ Burada kast edilen fiziki karşılık veya yakınlık değil, fertlerin birbirlerinin mevcudiyetini karşılıklı olarak tasdik etmeleri manasını taşır.¹⁹ Dolayısıyla ancak birbirinin sosyal varlıklarını gören ve bunun farkında olan insanlar arasında sosyal ilişki gerçekleşir, aksi hâlde var olan durum fiziki bir mevcudiyet konumundan öteye geçemez.

Sosyal ilişkiler başkalarına karşı içgüdü veya sadece hissi değil, makul olarak ileri sürülmüş ve şuurlu olarak, amaçlara göre belirli şekilde gerçekleşir. Dolayısıyla sosyal ilişkiler bireyler arasında akla dayanan ve belirli bir amaca bağlı davranışlardır. Ancak, sosyal ilişkilerin akli yönü, onda akli olmayan yönlerinin bulunmasına engel olmaz. Birçok ilişkilerimizde “kan” ve “duygu” gibi akli olmayan karakterlerin bulunduğunu görmekteyiz. Bu iki unsur akli destekler. Sosyal ilişkiler, hissi münasebetlerle bağlılıkları nispetinde devamlılık arz ederler. Ortak hatıraların mahsulü olan hissi güç, bilhassa toplum hayatı için çok önemlidir.²⁰ Bir annenin çocuğuna beslediği hisler, bir askerin milletine yönelik taşıdığı sorumluluk duygusu bazen akli bir karakterin de ötesine geçecek ilişkileri ortaya koyabilmektedir.

Weber sosyal ilişkiyi tarafların bir mana etrafında birbirlerine göre uyarlanmış ve o manaya yönelmiş davranışlar sergilemesi olarak tanımlamaktadır. Buradan hareketle sosyal ilişkinin gerçekleşebilmesi için, en az iki kişi arasında, belirli bir amacı ve anlamı bulunması ve belirli zaman süreci içermesi, etkileşimlere neden olması gerektiği söylenebilir.²¹ Sosyal ilişkiler çeşitli şekillerde ve tarzlarda davranış sergileme ihtimalini doğurur. Taraflar arasında asgari karşılıklı münasebetin varlığı gereklidir. Bu ilişkinin muhtevası çok farklı olabilir; kavga, düşmanlık, aşk, dostluk, sadakat, alış veriş, iktisadi veya cinsel rekabet, sınıfsal veya millî dayanışma-beraberlik görüldüğü üzere kavram taraflar arası iş birliği, dayanışma ya da çatışma ve mücadeleyi de içeriğinde taşımaktadır. Yine bireyler arasında kurulan sosyal ilişkiler geçici bir mahiyet arz edebilir veya daimi olabilir. Zamanla sosyal ilişkilerin mana içeriği değişebilir. Mesela dayanışmaya dayanan bir siyasi münasebet zamanla menfaat çatışmasına dönüşebilir.

Sosyal ilişkiler aynı zamanda toplumdaki normatif sistemin de kurulmasına imkân tanır. Toplum içerisinde ekseriyetin onayını almış yazılı veya yazısız tüm kaideler bir düzenin tesisine imkân tanır. Sosyal kuralların yerleşik bir düzen içerisinde olmasıyla birlikte bireyler, nerede ve nasıl davranması gerektiğine dair yaşayabilecekleri tereddütler ve kararsızlıklar ortadan kalkar. İşte sosyal ilişkiler zamanla kalıplaşarak belirli usullere ve tarzlara kavuşurlar. Zamanla bunlar toplum geneline yayılır, toplum tarafından onaylanır ve meşrulaştırılır. Bu itibarla normların ilk kaynağı sosyal ilişkilerdir.²² Toplum tarafından onaylanan ilişkiler bu çerçevede kabul, onaylanmayan ilişkiler ise reddedilir. Örneğin diğer insanların da haklarına tecavüz ederek girilen bir rüşvet ilişkisi toplum tarafından onay görmeyen ve tasvip bulmayan bir sosyal ilişki biçimidir.

Sosyal ilişkiler genellikle belirli kurallara bağlı olarak gerçekleşirler. Bireyler veya gruplar içerisinde gerçekleşen bu ilişkiler genellikle toplum içerisinde yerleşmiş bulunan geleneklere ve değerlere göre olur. Sosyal ilişkilerin tesadüfi olarak veya bireysel çıkışlar sayesinde gerçekleştiği bir toplum içerisinde kaos atmosferi hâkim olur. O yüzden toplum içerisinde gerçekleşen sosyal ilişkiler, kültürel yapı ve sosyal değerlerin etkisi altında belirlenir. Toplumun geneli tarafından onaylanan ve kabul edilen sosyal ilişki biçimleri ise kurumların oluşmasına imkân tanır. Dolayısıyla her kurum içerisinde, toplumun kabul etmiş olduğu, değerler çerçevesinde uygun görülen sosyal ilişki biçimleri mevcut bulunur. Değerler atmosferi içerisinde kurulan sosyal ilişkiler ise o topluma özgü bir nitelik taşır.

Değerler, sosyal ilişkilerin amacına, şekline ve devamlılığına tesir eden önemli sosyal yapılardır. Gerek değerlerin ve gerekse normların sosyal yapıyı ve ilişkileri var eden, devam ettiren bir özellikte olmasının yanında, toplumun kolektif inancında ve vicdanında bu değerlerin önemli olarak kabul edilmesi onları

yaşatma çabalarını sürekli kılmaktadır. Değer ve normları yaşatma çalışmasına “sosyal kontrol” (içtimai murakabe) denilmektedir.²³ Bir sosyal yapının özünü koruyarak gelişmesi ve devamı sosyal kontrolün sistemli olarak varlığına bağlıdır. Sosyal kontrol sistemi, üyeleri üzerinde denetim kurar ve onların belirli şekillerde davranmaları ve ilişki biçimlerini yaşamaları için zorlamalarda bulunur. Bu durum bir yandan değerlerin yaşanmasını sağladığı gibi toplumun varlığını mümkün kılar ve belirli sosyal ilişkilerin gelişmesine yol açar.

Değerlerin niteliği, özendirici, rehberlik edici ve güdüleyici özellikleri²⁴ toplum içerisindeki insanları çeşitli ilişki biçimlerine sokar. Sosyal ilişkilerin karakteri, sosyal sistem içerisinde olay obje ve kişilerle karşı karşıya bulunan insanların tutumlarına ve etkileşim biçimlerine göre iki şekilde ortaya çıkar. İnsanlar ya “iş birliği” veya “mücadele” içerisinde olmak üzere iki şekilde sosyal ilişkilere dâhil olurlar. Her iki durum da sosyal etkileşim biçimidir, ancak bunlar farklı özellikleri ihtiva ederler. İş birliği iki ya da daha fazla ferdin, çabalarını ortak bir hedefe ulaşmak üzere birleştirmeleridir. Genellikle iş birliği, uyarılma ve özümleme süreçleri çok değerlidir. Zira bunlar düzeni ve sosyal barışı geliştirir ve ilerletirler. Burada maddi ve manevi benzer menfaatler söz konusudur. Mücadele ise, diğerlerinin yapacaklarına karşı onları ortadan kaldırmak, incitmek, mahrum etmek veya kontrol etmek için tasarlanan etkileşimi ifade eder. Burada da çakışan ve çatışan menfaatler mücadelenin kaynağı olabilmektedirler.²⁵ Mücadele süreci, istenilmeyen ve kaçınılan bir süreç olarak kabul edilirken, bazen çok değerli olarak görülebilir. Mücadele durumu eğer insanların vatanperverlik, adalet, kişisel onur vb. için yaşıyorsa, oldukça değerlidir.²⁶ Cemiyet düzenliliğini ve istikrarını sağlamak amacıyla, bu iş birliği ve mücadele biçimlerini, norm ve müesseseseleşmiş usulleriyle belirlemiştir. Ancak değişen şartlarla birlikte yeni değer, norm ve usuller iş birliği ve mücadele biçimlerinde farklılaşmayı doğuracaktır.²⁷

Gelenekselden Moderne, Bağlı Bireyden Bağız Bireye Sosyal İlişkiler

Sosyal ilişkilerde daha çok geleneğin ve geleneksel değerlerin hâkim olduğu bir toplum tipi olarak geleneksel toplumda²⁸ ilişkiler duygusal, samimi yakın ve yüz yüzedir. Sosyal bağlar oldukça kuvvetlidir. “Dedesı koruk yer, torunun dışı kamaşır” sözü bu toplumlardaki bağların yakınlığını anlatmak için yeterli bir ifadedir. Aile ve akrabalık ilişkilerinde meydana gelen birliktelik ve dayanışma, modern toplumlardakine kıyaslanamayacak ölçüde güçlüdür. Buradaki sosyal ilişkiler toplumun genelinde kabul gören ve istisnasız bir şekilde hassasiyetle uyulan örflere, âdetlere ve dine göre belirlenir. Bu değerlerin muhafazası ve devamı ise kuvvetli bir sosyal kontrol mekanizması sayesinde sağlanır.

Geleneksel toplumda aile, çalışma, sosyalleşme ve neslin biyolojik olarak devamını sağlayan bir birimdir. Bu toplumlarda doğurganlık oranları yüksek olmakla birlikte, geniş aile tipi görülür, boşanma reddedilir; kürtaj, ötenazi ve intihar konularında hayattan yana bir tavır sergilenir. Bireysel başarıdan ziyade toplumsal uyuşmaya önem verilir, otoriteye hürmet desteklenir ve yüksek düzeyde millî gurur ve milliyetçi bir bakış açısı mevcuttur.²⁹ Bugüne kanaat ve şükür ile yerleşmiş sosyal ilişkilerin bulunduğu bir hayatı idame ettirmek düşüncesinin olduğu dünya görüşü vardır. Sosyal ve iktisadi hayatta birey, kadercilik, kanaatkârlık, dayanışmacılık, yeniliklerden kaçınma ve tanımadıklarına karşı güvensizlik duyguları ile yaşamaktadır.³⁰ Diğer taraftan bütün toplumların hızlı veya yavaş değiştiği düşüncesinden hareketle, geleneksel toplumların da değişmeye açık oldukları, eski geleneklerle yeni değişen unsurları bir arada yaşatabilecek bir kaynaşma zeminine sahip bulunduğu ifade edilmektedir.³¹ Geleneksel eylem anlayışında ise eylemleri tasvir etmek için genelde organik metaforlara başvurulur. Zira bu toplumlarda çatışma burun buruna, kavga göğüs göğüse yapılır. Adalet göze göz dişe dişdir. Görüşmelerde kalp kalbe karşıdır. Dayanışma omuz omuzadır. İnsanlar yüz yüze bakar. Dostluklar el ele, kol kola yürür.³²

Geleneksel toplumlarda vicdanı ve iradeyi şekillendiren en önemli kurumlardan birisi dindir. İnsan tasavvurlarının kaynağını geleneksel dünyada din belirlemektedir. Bireylerin karakterlerinin oluşmasında, davranış kriterlerinin tayininde ve sosyal ilişkilerinin şekillenmesinde, din kurumu önemli bir yere sahiptir. Bireylerin davranışlarını belirleyen ve ortak ahlak kriterlerinin kökenini oluşturan ilkeler, "Tanrı"nın emirleridir. Daha sonra seküler bir dünya görüşünün etkili olduğu Aydınlanma döneminde din tayin edici ve düzenleyici güç olma özelliğini önemli ölçüde yitirirken, insanlar da artık kendi doğrularını oluşturmaya ve kendi değerlerini belirlemeye çalışmışlardır.³³ Modernizmin getirdiği bireycilik, kişiye kendi aklını kullanarak geliştirdiği değerler ve ilkeler ile davranabilme imkânını sunmuştur. Değerlerin ve ahlâki hükümlerin göreceli olarak bireyin referanslarıyla belirlenmesi aynı zamanda sosyal ilişkilerde değer çoğulluğunu da beraberinde getirmiştir. Ancak seküler ve modern dönemin özgürlüğe kapı araladığı, herkesin kendi ahlâki ilke ve prensiplerini belirleme imkânı elde ettiği bu dönem aynı zamanda ahlâki bunalımların da temel nedeni olmuştur. Batıda 20. yüzyılın başlarından günümüze kadar devam eden "karakter eğitim programları"³⁴, aslında bahsettiğimiz bu bireyci ve seküler ahlâki problemlerin ve kaosun neden olduğu bunalımları gidermek amacıyla ortaya koyulan çalışmalardır.

Uygarlığın gelişmesi bir yandan bireyin hayatında önemli gelişmeler doğururken, diğer yandan aynı gelişmeler bireylerin parçalanmasına, yalnızlaşmasına ve dayanışma bağlarının da yok olmasına neden olmuştur.

Geleneksel ilişkilerden ve değerlerden kopuşla birlikte ortaya çıkan modern insan, sosyal ilişkilerini ve hayatını herhangi bir kutsal öğretiye, dine veya ideale göre değil, kendi aklıyla tanzim etmek zorunda olan salt dünya adamıdır, yani seküler bir kişidir. Topluluk hayatının mahsulü olan gelenekleri yaşamaz.³⁵ Rasyonalite zemininde, hayatın tanzimini kendi akli ve kendi tecrübeleriyle yine kendisinin kurgulayacağını sandığı için de o bir bireydir. Geleneksel insan muayyen anlamalara ve amaçlara sahip roller bütününe yerine getiren; bir aileye bir ülkeye, bir devlete, bir dine mensup insan iken, birey bütün bu rollerden ayrı ve ondan önce olan insan demektir. Geleneksel insan ideal olarak gördüğü bu muayyen modellere göre sosyal ilişkilerini kurup tanzim ederken, modern insan birey olmak iddiasıyla, yaygın kabul görmüş ortak prototipleri yaşamak yerine kendi istediğini yaşamak yoluna gidecektir. Sosyal ilişkilerinde

kendini düşünmenin neticesinde ise yalnızlaşma ve yabancılaşma içerisinde olacaktır.³⁶

Modern dünyada bireyin her alanda özgürce hareket edebilmesi temel prensip olarak kabul edilirken, bunun sonuçlarının bireye yansımaları oldukça vahim olmuştur. Siyasi, ahlâki ve ekonomik her alanda bireyin kendi değerlerini seçme özgürlüğü sanıldığı kadar bireyin hayatına özgürlük ve mutluluk getirmemiştir. Uygarlığın gelişmesi bir yandan bireyin hayatında önemli gelişmeler doğururken, diğer yandan aynı gelişmeler bireylerin parçalanmasına, yalnızlaşmasına ve dayanışma bağlarının da yok olmasına neden olmuştur.

Modern dünyanın liberalizmi sosyal ilişkilerde değerlerin nesnel dünyanın bir parçası olarak değil öznel dünyanın ve bireysel seçimlerin eseri olduğunu kabul eder ve desteklerken,³⁷ bu dünyadaki aşırı rekabet, çıkarıcılık ve başarı fikri, bencilliği besleyip dayanışmayı eritmiştir.³⁸ Bu noktada bencil kişi her şeyi kendisi için ister. Bölüşmek yerine sahip olmak kişiye haz verir. Benim için iyi olan iyidir düşüncesiyle birey çıkarı doğrultusunda her şeyi mubah olarak görür. Böyle bir ortamda sahip olmak tek hedef olunca kişi giderek daha açgözlü ve ihtiras sahibi olur. Çünkü ne kadar çok şeyi olursa, o kadar çok mutlu olacağını sanır. Böylece kişi etrafındaki herkese karşı düşmanlık beslemeye başlar. Bu tür bir düşünce içerisinde olan insa-

nın, arzuları sonsuz olduğu için, hiçbir zaman rahat ve huzur bulamayacağı açıktır. Onun bütün hayatı, kendinden çok şeye sahip olanları kıskanmak ve kendinden az varlığı olanlardan da korkmakla geçecektir.³⁹ Zamandan yana fakir, eşyadan yana zengin olan sahip olduklarıyla varlığı mümkün olan insana, zamanla sahip oldukları, sahip olmaya başlayacaktır. Aynı zamanda eşyanın ve şeylerin arkasında görülen insan ilişkilerinde bir basitleşme ve sığlaşma meydana gelecektir.

Bencilikle beslenen bireyciliğin gelişmesi ile birlikte insanların ait oldukları sosyal bağlarda bir zayıflama görülmüştür. Burada "homo economicus" olarak görülen birey ve onun ihtiyaçları, aile ve topluluk gibi kolektif sosyal yapıların ihtiyaçlarına baskın bir duruma gelmiştir.⁴⁰ Bireycileşme sürecinin neticesinde aile, akrabalık, komşuluk, cemaat ve gelenekle bağlarını kaybetmiş olan bireyde bir benlik kaybı meydana gelmiştir. Çoğu zaman bu toplumlarda benliği ayakta tutabilmek ve parçalanmasına karşı koyabilmek için boşluk, tüketim malzemeleri, yalıtılmış yeni hayatlar, politikacılar, romantik sevgiler ve sempatik terapistler tarafından doldurulmaya çalışılmıştır.⁴¹ Bireyciliğin bencilik sarmalında boy vermesi onun yalnızlaşmasına da neden olmaktadır.

Günümüzde akrabalık, komşuluk, arkadaşlık ve dostluk gibi güçlü dayanışma ve destek ağlarının zayıflaması bireyi modern hayatın zorlukları karşısında güçsüz ve yalnız bırakmaktadır. Bu sosyal desteğin azalmasıyla birlikte, birey tek başına hızlı ve yoğun bir hayatın çoğalan sorunlarıyla başa çıkma sıkıntısıyla karşı karşıya kalmaktadır. Her türlü kendisini dış dünyaya bağlayan bağlardan kurtulmayı özgürlük olarak ifade eden modernite onu yalnızlık ve güvenlik problemleri ile baş başa bırakmaktadır. Modern hayatın insanların yaşama imkânlarında ve vasıtalarında kolaylık ve rahatlık sağlayarak onları özgür kıldığı bir gerçekse, diğer gerçek de insanların bu ortamda daha bağımlı, kaygılı ve sürekli tedirginlik duyguları içerisinde, özel hayatlarının teknolojik gelişmelerle tehdit altında olduğudur.

Özgürlük modern insan için iki yönlü bir anlam taşımaktadır. Geleneksel otoritelerden kurtulan ve özgürleşen ve birey hâline gelen kişi, aynı zamanda

Özgürlük modern insan için iki yönlü bir anlam taşımaktadır. Geleneksel otoritelerden kurtulan ve özgürleşen ve birey hâline gelen kişi, aynı zamanda yalıtılmış, güçsüz ve kendine yabancılaşmış, kendi dışındaki amaçların bir aracı hâline gelmiş ve yalnızlaşmıştır.

yalıtılmış, güçsüz ve kendine yabancılaşmış, kendi dışındaki amaçların bir aracı hâline gelmiş ve yalnızlaşmıştır. Bu durum onun özünü alttan alta kemirdiği, onu zayıflattığı, korkuttuğu için kendisine sığınak olabilecek yeni türden buyruklar ve otorite altına girmeye hazır bir hâle gelmektedir.⁴² Nihayetle yalnızlıklarıyla boğuşan birey, özgürlüğünü modern toplumda totaliter ve otoriter pek çok örgüt, grup veya liderlere devretmiş ve bağımlı bir duruma sürüklenmiştir.⁴³ Diğer bir ifadeyle de modern toplumun unsurlarına acziyet içinde boyun eğmiştir. Bu durum bağlarından sıyrılarak özgürleşen ve bireyselleşen, daha sonra da yalnızlaşan ve kimliksizleşen bireyin hayatını manalandıracak bir aidiyet ve kimlik edinme çabasının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.⁴⁴

Küresel Dijital Ağlar ve Issızlaşan Birey

Günümüzde sosyal ilişkilerin doğasında önemli değişimler meydana gelmektedir. Gelişen teknolojinin insan hayatına girerek sosyal ilişkilere de yansımaları ve tesir etmesi toplumsal alanda önemli farklılaşmaları doğurmaktadır. Bu farklılaşmalar ve değişimler sosyal ilişkilerin hem biçiminde hem de ilişkilere tesir eden özünde ki temel değerler istikametinde yaşanmaktadır.

Sosyal ilişkilerin sürekli değişen ve yenilenen bir dünyada, istikrarlı olma ve kalıplaşmış geleneklere dönüşebilme gayreti bazen hüsrarla sonuçlanmaktadır. Buna sebep olan en önemli faktörlerden birisi toplumları yerleşmiş ilişkilerinden ve köklü geleneklerinden koparmaya çalışan, onları önemli değişimlere zorlayan küreselleşme süreçleridir. Yeniliklerin ve değişimlerin körüklediği bu süreçler karşısında, yeni geleneklerin inşa edilmesi güçleşmekte, hatta mevcut gelenekler tehdit altında kalmaktadır.

Küreselleşme düzensizliği, başıboşluğu, dengesizliği beraberinde getirmekle birlikte, göçebeliliğin yerleşikliğe olan baskısına da yol açmaktadır. Yerleşikliğin göçebelik karşısında uzun bir tarihsel zaman dilimindeki etkisi sarsılmaya çalışılmaktadır. Bu açıdan Bauman küreselleşmeyi "göçebelerin intikamı"⁴⁵ şeklinde tanımlamaktadır. İnsan hayatına göçebe gibi uğrayarak önemli değişimlere yol açan bu davetsiz ve geçici misafirler, kalıcı değerleri ve ilişkileri tehdit etmektedirler.

Küresel süreçlerle birlikte yürüyen teknolojik gelişmelerin insan hayatına tatbiki aynı zamanda insanlar arasındaki ilişkilerin yapısına da tesir etmektedir. Dijital teknolojiler ve küresel kapitalizm arasındaki etkileşim sayesinde kurulan bilgisayar ağları ve sanal dünya⁴⁶, sosyal ilişkilerin niteliğini değiştirme açısından bir dönüm noktasıdır. Sanal Toplum, Siber Toplum, Online Toplum, Siber Alan, Dijital Toplum⁴⁷ Ağ (network) Toplumu⁴⁸ gibi yeni toplumsal yapıya verilen isimler, aynı zamanda sosyal ilişkilerdeki değişen boyutlara da dikkatimizi çekmektedir. Anlamaların,

bilginin, görüntünün ve paranın akıl almaz bir şekilde hızlı olarak transferi, sosyal ilişkilerin yer, mesafe, zaman ve karşılıklılık esaslarında köklü farklılaşmalara yol açmıştır. Yine günümüzde çevrim içi cemaatlerde ve sanal alanlarda, yüz yüze iletişimin yerini çoğunlukla elektronik iletişim almıştır. Bu durum bireyi gerçek dünyadan ve sosyal ilişkilerden koparmakta sanal alem üzerinde izole edilmiş alanlar içerisine hapsetmektedir. Elbette ki bu alanlarda da bir ilişki kurulmakta ve bir sosyal etkileşim gerçekleşmektedir, ancak bu ilişkilerin dayandığı temeller, gerçek ve yüz yüze ilişkilerin doğasından ve karakteristik yapısından oldukça uzakta yer almaktadır.

Bir taraftan iletişim imkânları çoğalırken ve teknoloji insan hayatını kolaylaştırırken, diğer taraftan bireysel iletişim fakirleşiyor ve sığ bir düzeyde gerçekleşiyor.

Her şeyden önce sanal dünyada meydana gelen gelişmeler, sosyal ilişkilerin yaşandığı mesafeyi aldatıcı olarak kısaltmıştır. Bu aldatıcı yakınlığın ve samimiyetin insanlı bir tavra karşı olduğu öne sürülmektedir.⁴⁹ Görüp dokunabildiğin, samimiyetini ve hassasiyetini hâlimden sezebildiğin somut yüz yüze olan sosyal ilişkiler, yerini ancak aktarılanlar kadarıyla gösterilen tanımlamalar, içerikler ve anlamlar ile kurulan ilişkilere bırakmıştır. Böyle bir ortam içerisinde sosyal ilişkilerin ve insan davranışının temelinde yer alan duyguların kısmi olarak sergilenip, hissedilmesi ve anlaşılması, kişinin kurduğu dostlukların ve yaşadığı ilişkilerin gerçek hayattaki kadar kalıcı ve doyurucu olmamasına neden olmaktadır.

Aslında burada yaşam seviyeleri yükselirken yaşam kalitesi de düşüyor. Bir taraftan iletişim imkânları çoğalırken ve teknoloji insan hayatını kolaylaştırırken, diğer taraftan bireysel iletişim fakirleşiyor ve sığ bir düzeyde gerçekleşiyor. Bu ilişkiler sürecini yaşayan birey hem özerk hem de parçalanmış, hem kral hem de nesne, hem makinelerine egemen, hem de köleleştirdiğinin ve ürettiğinin kölesi olabilmektedir.⁵⁰ Neticede iletişimin fakirleşmesi, beraberinde bireylerin hayatına yalnızlık girdabını da getiriyor.

Birey özellikle modern kent hayatında tedirgindir. Dar bir mekânda aşırı bir insan yoğunluğu içerisinde, güvensiz ilişkilerle karşı karşıya kalan bireyin yaşamış olduğu hayal kırıklıkları yalnızlığının da önemli bir sebebidir. Benzeri hayal kırıklıkları yaşamak istemeyen birey sosyal ilişkilerden uzak durmakta, bağlılığı ve ait olma duygularını yaşayamamakta ve böylelikle derinlikli ilişkilerden mahrum kalmaktadır.⁵¹ Yapay kent ortamında sığlaşan ve daralan ilişkiler

yumağında çocuklardan⁵² gençlere⁵³ kadar her yaştan insan yalnızlık duygusunu yaşamaktadırlar. Yalnızlık kaderine boyun eğen insanlar, baş başa kaldıkları korkularını ve güvensizliklerini kurmuş oldukları çeşitli yapılar ve topluluklarda gidermeye çalışmaktadırlar. Bauman'a göre "bunlar ortak üzüntüler, ortak kaygılar ya da ortak nefretlerden oluşan topluluklardır; ancak her durumda "askı" topluluklarıdır: pek çok yalnız bireyin kendi yalnız bireysel korkularını astıkları bir çivinin çevresinde anlık bir toplanmadan ibarettir."⁵⁴

Yine teknolojiye meydana gelen değişmelerin insan hayatında uygulanması, sosyal ilişkiler açısından yeni bir dönemin kapısını açmaktadır. Bilimsel gelişmelerle birlikte doğacak yeni nesillerin yapısına ve kaderine müdahale edebilme söz konusu olduğu bir dönemi yaşamaktayız. İnsan yapısına ve yaşama hakkına bu kadar etki edebilecek müdahaleler, insani doğanın ahlaklaştırılması problemi ile bizi baş başa bırakmaktadır. Anne ve babaların çocuk edinme hususunda embriyo üzerinde genetik belirleme hakkı, laboratuvar ortamındaki embriyonun mutlak anlamda geçerli temel haklara sahip bir öteki olması düşünüldüğünde başka bir şahsın hakkı ihlâl ediliyor olacaktır. Gen teknolojisinde ve nano teknolojisinde tüketim endekslisi bu gelişmeler toplum içerisinde yeni birtakım sosyal düzenin ve ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu süreçte nesil silsilesi teknolojinin tesirine maruz kalarak değişikliğe uğrayabilmekte insanların rolleri farklılaşabilmektedir. Örneğin annelik rolü toplumda belirlenen yerinden farklılaşma gösterebilmektedir. Normal hayat koşulları içerisinde biyolojik anne babalıkla sosyal anne babalık birbirinden ayrılabilir. Tıp teknolojisinde meydana gelen değişmelerle birlikte biyolojik annelik ve babalık ilişkisi ortadan kalkabilmektedir. Örneğin taşıyıcı annelik ve anonim sperm bankaları, menopoz sonrası gebeliği mümkün kılan yumurta bankası ya da donmuş hücrelerin zaman gecikmeli olarak kullanılması söz konusu olabilmektedir.⁵⁵

Gerçek Ben'den Aynadaki Ben'e: Kendiliğin Ölümü

Sosyal ilişkiler dünyasında öncelikli hâle getirilen değerler, günümüzde daha çok varlığın görünen tarafını yücelten, estetiğe ve güzelliğe dayalı bir durumda bulunurken, aynı zamanda kültür de daha çok görme merkezli bir hâle dönüştürülmektedir. "Görünen her şey iyidir, iyi olan şey görünür." anlayışı sosyal hayatta geçerli bir zihniyetin temelini de teşkil etmektedir. Görme merkezli bir kültür sosyal ilişkilere, bakanın gözünde görünebilir olanın cazibesi ölçüsünde değerli olduğu ve görünebilir olduğu kadar da var olabildiği bir zemini sunmaktadır. Bu zeminde hayat bulma telaşı ve gayreti içerisinde olan insanlar ruhlarını eğitmek ve terbiye etmek yerine bedenlerini terbiye etme çabası içerisinde yer almaktadırlar.

Böylelikle beden, estetiğin dokuma tezgâhı hâline dönüştürülmektedir. Sağlıklı yaşamdan ziyade iyi görünümümlü bir yaşam düşüncesiyle insanlar fitneslara, aerobik ve step salonlarına veya pilates seanslarına koşuştururken aynı zamanda plastik cerrahların estetik operasyonlarında yeni bir imaj yaratma arzusuyla kliniklere ve estetik merkezlerine akın etmektedirler. Narsist kaygılarla tüketim katedrallerinde⁵⁶ kozmetik reyonları altüst eden birey, sürekli olarak özdeşleşmek istediği popüler şahsiyetle aynileşmeye gayret etmekte ve bu süreçte aynada gördüğü benden -kendisinden- uzaklaşmak için büyük bir çaba sarf etmektedir. “Kendin olma kendini yarat” düşüncesiyle bireyin giriştiği eylemler kendisiyle arasındaki mesafeyi açmaktadır.

Sosyal ilişkilerin görme merkezli inşa edildiği bir toplumsal yapıda, bireylerin nesnelere veya görünenle olan ilişkisi kendisini ve toplumsal düzeni farklı bir hüviyete büründürmektedir. Her şeyden önce görme, beni dünyanın merkezi hâline getirir; çünkü beni kendisinden yola çıkarak her şeyi gördüğüm bir noktaya yerleştirir ve nesnelere kendi konumuna göre görmeme yol açar. Ben aynı zamanda baktığım şeyden ayrı olmayan bir özneyimdir. Dahası gördüğüm şey, eylemim beni gördüğüm şeye bağlarken, benim bir parçama dönüştürür.⁵⁷ Ancak parçaların birleşimi neticede ben’i ben olmadığım dışarıdan inşa edilmiş olan bir nesne pozisyonuna sürükler ki işte burada kendiliğin ölümü gerçekleşir.

Görünenin yüceltildiği, her şeyin seyirlik nesnelere dönüştürüldüğü bu yapıda⁵⁸ sosyal ilişkilerin geçtiği evren aslında bir imajlar evrenidir. Elimize aldığımız bir gazete veya mecmuadan, efsuni bir edayla izlemeye koyulduğumuz televizyona, sokağa çıktığımız zaman karşımızda dikilen billboardlardan, gittiğimiz alışveriş merkezlerinin vitrinlerine kadar her yerde imajlar bizi kuşatmıştır. İnsanlar artık iletişimlerini, ilişkilerini ve etkileşimlerini, kendilerine özgü değerleri ile ördükleri kimlikleri üzerinden değil, kimliklerini de belirleyen edindikleri, edinmeye zorlandıkları imajlar vasıtasıyla gerçekleştirmektedirler.

Ellul günümüzde imajların, tecrübelerimizin, düşünce süreçlerimizin, duygularımızın ve ideolojilerimizin günlük besini olduğunu ileri sürmektedir. Ancak diğer taraftan imaj gerçek olmadığı gibi görüldüğü gibi de değildir. Kişi imajda gerçekliği görmeye çalıştığı ölçüde, o yanlışlığa ve illüzyona dönüşür. İmaj bir gerçekliği dile getirir; ancak o bize gerçekliği zorunlu olarak bir hile ile sunar. Bu bakımdan imaj, aldatıcıdır; o, oyun olduğu hâlde, kendisini gerçeklik diye takdim eder; o doğru olmayan bir şeyin yansıması durumunda olduğu hâlde, sözsüz hakikat olma talebinde bulunur. Bu yüzden imajlar tıpkı gerçekliğin kendisi gibi, sorgulanamaz hâle gelirler. Bu gerçekleşir, çünkü imajlar, gerçekliğin kendisinden çok daha gerçek hâle gelirler. Temsil, zihinsel çerçevemiz olarak hizmet görmeye

Hayatının her safhasında bireyler, tüketim toplumunda kendilerine dayatılan ve popüler olan model şahsiyetlerin hayat tarzına göre yaşamaya gayret etmektedirler.

başlar; olgular hakkında kafa yorduğumuzu düşünürüz ancak onlar yalnızca temsillerdir.⁵⁹ Sonuçta bu süreçte İllich'in dediği gibi⁶⁰ insan bilinci her yerde ithal marka ve imajlar tarafından sömürgeleştirilmektedir.

Boudrillard'da göre de imaj veya simülasyon ve gerçeklik arasındaki sınır infilak edip içe göçmüş ve bu göçükle birlikte gerçeğin yerine, ondan daha gerçek görünen hipergerçeklikler ortaya çıkmıştır.⁶¹ Örneğin bir TV dizisindeki doktor rolünü oynayan aktör, kendisinden tıbbi tavsiyeler isteyen yoğun mektuplar almış, yine dizide bir avukatı oynayan kişi hukuki konularda tavsiyeler isteyen teklifler almıştır. Kötü karakterlerin ise sürekli tepki alabildiği durumlar yaşanabilmiştir. İşte

Boudrillard'da göre hipergerçek, modellerin gerçeğin yerine geçtiği bir durumdur. Toplum artık bu hipergerçeklikler ile yönetilir. Dergilerde, gazetelerde ve genel olarak medyada ideal seks, ideal ev, ideal moda gibi örneklerde, model veya imaj, gerçeğin belirleyicisi hâline gelir ve hipergerçeklik ile gündelik hayat arasında sınır silinir.⁶² Sosyal ilişkilerde gerçekliğin hakikat olarak algılanması aslında modern uygarlığın önemli suçlarından ve günahlarından birisidir.

Diğer taraftan teknolojik olarak sahip olmuş bulunduğumuz gelişmişlik düzeyi imajların üretimini kolaylaştırmaktadır. Ancak bu durum sosyal ilişkilerde üretilen göstergeler üzerinden gerçekleşen ilişki biçimlerinin oluşmasına neden olmaktadır. Göstergelendirme yani göstergelerin insani üretimi ise Berger ve Luckman'a göre, nesnelleşmenin özel fakat can alıcı ölçüde önemli bir örneğidir.⁶³ Göstergeler her ne kadar nesnelleşmeye neden olsa da, kendine ait özel anlamlar dizgesini içinde barındırır. Ancak bu anlamlar sığ olduğu kadar aynı zamanda gelip geçicidir. Böylelikle görünen şeyler üzerinden tesis edilen sosyal ilişkilerin niteliği, süresi, derinliği ve mahiyeti farklılaşır.

Kendisi olmayan bir kendiliği üzerinde askı gibi taşıyan kişiler aslında taklitlerle günü kurtarma peşindedir. Hayatının her safhasında bireyler, tüketim toplumunda kendilerine dayatılan ve popüler olan model şahsiyetlerin hayat tarzına göre yaşamaya gayret etmektedirler. Hep başkasına benzeme veya benzetilmek istenene uymaya çalışması kişiyi nesneleştirerek kendisiyle olan mesafeyi gittikçe arttırmaktadır. İşte kendisi olmadan katılan sathi ilişkilerde tüm varlığıyla yer alamayan birey, hem kendisine hem de karşındakilere uzaklaşmakta

ve yabancılaşmaktadır. Sürekli eleştirilme ve beğenilmeme endişesi taşıyan birey geleneksel bağlara nazaran çok daha sıkı bağlarla bilinç düzeyinden tüketim toplumunun ilahlaştırılmış modellerine bağlanmaktadır.

Anlık İlişkiler ve Şüphenin Getirdiği

Tükenmişlik

Büyük anlatıların ve ideolojilerin insan hayatından çıkarılmaya çalışılması ile birlikte, sosyal ilişkiler de uzun vadeli hedeflerden, yüksek gayelerden ve değerlerden sıyrılarak, bireye özgü ve anlık olarak yaşanmaya başlanmıştır. Bu hâliyle sosyal ilişkiler daha kısa, kırılğan ve geçici bir niteliğe bürünmektedir.

Sürekliliğin ilan edilen ölümü ile geçicilik hayatın doğasına hâkim olarak sosyal ilişkilerde başköşeye oturmuştur. Gerçekten de günümüzde esneklik günün sloganı hâline gelmiş, sosyal ilişkiler sisteminde yer alan uzun, derin ve köklü ilişki biçimleri yeni bir zihniyetin etkisine maruz kalmıştır. Moda insanı hayrete düşüren bir hızla gelip geçerken, bütün arzu nesnelere onlardan tam olarak yararlanmadan eskiiyip ve önemini kaybetmektedir. Bu gün var olan tavır, davranış, nesne ve olaylar çok geçmeden değişmekte ve alay konusu olabilmektedir. İşte böyle bir durumda kişi düş kırıklığından kaçınmak için alışkanlıklar ve bağlılıklar geliştirmemesi, uzun süreli ilişki ve taahhütlere girmekten uzak durması gerekmektedir. Bu süreçte bireye göre arzu nesnesinden yararlanmak ve kaldırıp atmak daha iyi görünür. Piyasalar bu durumu hem hazı hem de eskimeyi anlık hâle getirecek bir örgütlenme içerisinde olurlar. Bauman'a göre "sadece gardırobun içindekilerin her mevsim değişmesi gerekmez, arabaların da değiştirilmesi gerekir, çünkü gövde tasarımları eskimiştir ve göze batmaktadır; iyi bilgisayarlar hurdaya atılmalıdır, çünkü yeni aletler onları eskitmiştir; harika ve üzerine titrenen o müzik plakları, önce kasetlerle, daha sonra CD'lerle değiştirilir, çünkü artık yeni kayıtlar önceki formlarda elde edilememektedir. Erkekler ve kadınlar böylece dünyayı atılabilir, tek kullanımlık nesnelere dolu bir konteyner gibi algılayacak şekilde eğitirler bu durum bütün dünya için geçerlidir: bütün diğer insanlar için de. Her şey değiştirilebilirdir ve öyle olmaları beklenir. "Ölüm bizi ayırana kadar" sürmesi beklenen bağlılıklar, "tatmin azalana kadar" geçerli olan, tanımı ve tasarımı gereği geçici ve ortaklardan

Bu süreçte işleyen kültür endüstrisi, kültürü kalıcı olmak ve ilişkileri uzun vadede belirlemek için değil, tüketilmek için üretmektedir. Dolayısıyla ilişkilerin ruhuna bir geçicilik ve güvensizlik yerleşmektedir.

biri ilişkiyi sürdürmektense vazgeçmenin daha değerli olduğunu sezdiği anda tek taraflı olarak ihlâl edilmeye yatkın sözleşmeler hâline gelir. Başka bir deyişle, sosyal ilişkiler neticesinde kurulan bağılıklar ve ortaklıklar, üretilecek değil tüketilecek şeyler olarak görülür; onlar, diğer tüketim nesnelere gibi aynı değerlendirme ölçütüne tabidirler.”⁶⁴

Bu süreçte işleyen kültür endüstrisi, kültürü kalıcı olmak ve ilişkileri uzun vadede belirlemek için değil, tüketilmek için üretmektedir. Dolayısıyla ilişkilerin ruhuna bir geçicilik ve güvensizlik yerleşmektedir. Üretilen yeni ile birlikte var olan kıymetini yitirmektedir. Geçiciliğin bütün hayata sirayet ettiği böylesi bir durumda kullanılıp atılan tarzlar ve ürünlerle birlikte insanla madde arasındaki duygu dolu bağ kopmaktadır. Maddeler dünyasında âdeta soğuk bir demir hâline gelen insanın, her kullanılıp attığı ürünle birlikte eşyaya yüklenen manalar anlamını yitirmekte ve hatıralar kaybolmaktadır.⁶⁵ Hatıraları kaybolan bireye anı yaşaması ve tüketmesi öngörülmektedir. Tüketilen nesne ve araçlarla birlikte, alışkanlıklar, gelenekler ve bağılıklar da tüketilmektedir. Anı yaşama öngörüsü aslında günümüzdeki sosyal ilişki biçimlerini derinden belirleyen bir ölüm fermanının insan hayatına tatbiki, sosyal bağların ve sosyal değerlerin idam sehпасına çıkarıldığı bir manzaranın resmini bizlere sunmaktadır. Kısa süren anlık ilişkilerin faturası ise hem toplum hem de birey açısından oldukça ağır olmaktadır.

Bu kırılan ilişkiler ve sosyal alan içerisinde boy gösteren geçicilik, bireyci rekabet ve yarış, sosyal ilişkilerin risklerle dolu bir dünyada oluşmasına ve temelinde yer alan güven duygusunun zedelenmesine neden olmaktadır. Korku ve tedirginlik duyguları ile bireyin sosyal ilişkilere dâhil olması, dayanışma ilişkilerinin sınırlı bir düzeyde gerçekleşmesine yol açmaktadır. Ortak ideallere göre değil, bireysel menfaatlere göre gerçekleştirilen davranışların hâkim olduğu bir sosyal atmosferde, birey tehdit duygusuyla kuşatılmaktadır. Sürekli tedirgin, mesafeli ve diğer insanlara karşı yabancı bir konumda yaşamak neticesinde insanlarda diğerlerine yönelik bir duyarsızlık meydana gelmekte ve sosyal ilişkilerde körleşme durumu gerçekleşmektedir.

Sonuç

Birey sosyal ilişkilere katılarak bir yandan amaç, istek ve ihtiyaçlarını gerçekleştirirken, diğer yandan oluşan ilişkilerle ve ilişki kalıplarıyla toplumun temelleri atılır. İster derin isterse yüzeysel olsun, ister geçici isterse sürekli olsun insanlar arasında kurulan sosyal ilişkiler toplumu kaplayan bir ağ hükmündedir ve toplumun temelidir. Toplum baştan başa, en ücra köşesine kadar çepeçevre kuşatan bu ağ, aslında topluma ihtiyacı olan canlılığı ve enerjiyi de kazandıran adeta bir şebeke-

ye benzemektedir. Zira her sosyal ilişki üzerinden bir aktarım, paylaşım, etkileşim ve bir sinerji doğar. Sosyal ilişkiler sayesinde niyetler anlaşılır, anlamlar billurlaşır, değerler aktarılır, sesler yankı bulur. Sosyal ilişkilerin gerçekleşmesiyle örülen sosyal yapı kurulup belirli bir şekle ve karaktere kavuştuğu gibi insanlar da bu ilişkiler üzerinden gerçekleştirdiği hedefleri ve ihtiyaçları ile hayatlarını idame ettirirler.

Günümüzde insan hayatına tesir eden küreselleşme ve modernleşme süreçlerinin de etkisiyle yaşanan köklü değer değişimleri ile sosyal ilişkilerin zemini kayganlaşmıştır. İlişkilerin ruhuna geçicilik ve değişme hâkimdir. Kalıcı ve köklü ilişkiler artık günümüzde yerini günübürlük ve geçici ilişki biçimlerine bırakmıştır. Her gün kopuk sosyal ilişkiler yumağında yabancılaştığı ortam ve kişilerle karşılaşan insanlar, bir müddet sonra kendilerine dönük olan daha vahim bir yabancılaşmayı yaşamaktadırlar. Bu durum bireyin arkadaşlık ilişkilerinden, akrabalığa, işten evliliğe ve aşka... sosyal hayatın, her alanında yaşadığı küçük ve büyük tüm ilişkilere kadar etkisini göstermektedir.

Tarih içerisinde değerler bazen aşırı yüceltilmiş, bazen de ötelenmiş ve hatta yok sayılmıştır. Ancak tarihin hiçbir döneminde değerler bugünkü kadar kullanılmamış, yozlaştırılmamış ve karmaşa içerisinde bırakılmamıştır. Günümüzde öngörülen sosyal ilişkilerin temel normu, insan hayatını manalandıran önemli değerleri bayağılaştırmak ve basitleştirmektir. Medyanın da desteğiyle toplum içerisinde sosyal ilişkilerde önemli görülen değerler, muhabbet ve geyik yapmak amacıyla sığlaştırılarak ve basitleştirilerek espri konusu hâline getirilmektedir. Dizilerde veya filmlerde namusuyla dürüst yollardan para kazanan insanlar enayi yerine koyuluyor, eşlerin birbirine sadakati yerle bir edilirken ihanet yok satıyor, tecavüz önemli bir rant konusu hâline getiriliyor. En mahrem olan konular kaşınarak gündeme getiriliyor ve en çarpık ilişkiler reyting uğruna sosyal ilişkilere model olarak sunuluyor.

Sosyal ilişkiler yerine ve mahiyetine göre belirli değerlere bağlı olarak gerçekleşir. Bireylerin diğerleriyle olan ilişkilerinde, ilişkinin niteliğine göre riayet etmeleri gereken ve sadık kalınması gereken bazı değerler mevcuttur. Söz konusu bu durum sadece bireysel ilişkilerde değil, bireyin kurumlarla olan ilişkilerinde de ortaya çıkan önemli bir konudur. Örneğin devletin sadece kurumsal olarak etkinliğinin ve yetkinliğinin yanında adaletli olarak davranması, suç işleyenlerin

En mahrem olan konular kaşınarak gündeme getiriliyor ve en çarpık ilişkiler reyting uğruna sosyal ilişkilere model olarak sunuluyor.

cezasını zamanında ve gereğince vermesi, halkın da bunu görmesi gerekmektedir. Bu noktada halkın devletine olan güveni sağlamlaşacak, kurumsal işleyişin meşruiyeti ve geçerliliği söz konusu olacaktır. Dolayısıyla toplumda üzerinde anlaşılabilir ve sadık kalınan değerler istikametinde girilen sosyal ilişkilerin zemini birey açısından daha güvenli ve sağlıklı bir durum arz edecektir.

Sosyal ilişkilerin mahiyeti, toplumsal alandaki dayanışma ve bütünleşmenin gerçekleşmesinde etkili olur. Toplumun mutabakata vardığı değer hükümleri çerçevesinde girilen yoğun sosyal ilişkiler, sosyal bütünleşmenin gerçekleşmesine ve dayanışma şuurunun artmasına neden olur. Bu durum sosyal ilişkiler neticesinde kurulan sosyal bağların güçlü olmasına yol açar. Sosyal bağların kuvvetli olması insanların diğerlerine yönelik tesis edilen haberdarlık ve hassasiyet, toplum içerisinde yalnızlık, çaresizlik güçsüzlük ve yabancılaşma gibi olumsuz süreçlerin önüne geçecektir. Aileye bağlılık, akrabaya ve komşuya bağlılık gibi mevcut toplumsal bağlar, şehirleşme ve modernleşme sürecindeki sıkıntıların hafifletilmesinde, güçlüklerin el birliği ile yalnızlaşma ve çözülme süreçlerine girilmeden birey tarafından üstesinden gelinmesine yardımcı olacaktır. Yine bu yapılar sosyal bağların gücünü kıran, bütünlüğünü zedeleyen ve onları içten içe kemiren bireycilik, bencillik, rekabet, yabancılaşma gibi modern virüsler karşısında bireyin sıhhat bulması ve sağlıklı olması hususunda önemli destek ve dayanak merkezleri olacaktır.

- 1 SMİTH, Anthony D. (1996), **Toplumsal Değişme Anlayışı**, İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi, (çev. Ü. Oskay), Ankara: Gündoğan Yayınları, -s.,149-150
- 2 BİLGİN, Nuri (1995), **Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar**, İstanbul: Sistem Yayıncılık, s., 83
- 3 Leichentritt, Ronit D.-Rettig, Kathryn D.: "*Values Underlying End-Of-Life Decisions: A Qualitative Approach*", **Health And Social Work**, V.26, N.3, 2001, s.,151
- 4 MERİÇ, Cemil (1997), **Mağaradakiler**, İstanbul: İletişim Yayınları, s.,183
- 5 ROKEACH, Milton (1973), **The Nature of Human Values**, New York: Free Press, New York s.,5
- 6 ROKEACH, Milton (1982), "*The Role of Values in Public Opinion Research*" **Public Opinion Quarterly**, V.32, I.4-, Winter-1968, s., 550-552; Rokeach, Milton; "*On The Validity of Spranger- Based Measures of Value Smilarity*" **Journal of Personality and Social Psychology**, V.42, N.1, s.88-89, June-1982, s.,88-89
- 7 SCHWARTZ, S. H-BİLSKY, W (1987), "*Toward a Psychological Structure of Human Values*", **Journal of Personalty and Social Psychology**, N.53, s., 560-562
- 8 WUTHNOW, Robert J.-BERGER (2002), P.L.:**Din ve Modernlik**, (çev.:Adil Çiftçi), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, s.,19
- 9 KOCACIK, Faruk (2003), **Toplumbilim**, Genişletilmiş 3. Baskı, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları No, 92, s., 92
- 10 KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem (1981), **Çocuğun Değeri**, Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fak. İstanbul ,s., 17
- 11 FİCHTER, Joseph (1991), **Sosyoloji Nedir?** (çev. N. Çelebi), Konya: Toplum Yayınları, s., 142
- 12 CUBER, Jhon F. (1963), **Sociology**, Appleton Centur Crofts, New York, s., 45

- 13 HANS, Freyer (1957), **Sosyolojiye Giriş**, (çev. Nermin Abadan), Ankara Üniversitesi, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No71-53, -s.,12
- 14 ORTEGA, Gasset (1995), **İnsan Ve Herkes**, (çev. Neyire Gül Işık), İstanbul: Metis Yayınları, s., 23-24
- 15 ERKAL, Mustafa E. (1996), **Sosyoloji**, İstanbul: Dergisi Yayınları, s., 172-173
- 16 NİRÜN, Nihat (1994), **Aile ve Kültür**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s.,3, Bilen, Mürüvvet: **Sağlıklı İnsan İlişkileri**, Ankara: Anı Yayıncılık, 2004, s.,1
- 17 AMİRAN, K Bilgiseven (1995), **Türk İslam Kültüründe Fert ve Cemiyet İlişkisi ve İslami Kavramlar**, Filiz Kit., İstanbul-, s., 14-15
- 18 CÜCELOĞLU, Doğan (2002), **Yeniden İnsan İnsana**, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 12-18
- 19 MACLVER, R.M. – PAGE, C.H (1994), **Cemiyet I**, (çev. A. Kurtkan), İstanbul: M.E.B. Yayınları, s.,18-19
- 20 KESSLER, G. (1985), **Sosyolojiye Başlangıç**, (çev. Z. F. Fındıkoğlu), İstanbul s.,108-115
- 21 WEBER, Max (2002), **Sosyolojinin Temel Kavramları**, (çev. M. Beyaztaş) İstanbul s.,49-53, Zeki Erdoğan; **Sosyal İlişkilere Analitik Bir Bakış**, Elazığ-1989, s.,12-13
- 22 AUBERT, Vilhelm (1976), **Elements of Sociology**, London: Heinemann Educational Boks, s., 27
- 23 TURAL, Sadık (1992), **Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler**, Ankara: Ecdad Yayınları, s., 30-31
- 24 ROKEACH, Milton (1973), **The Nature of Human Values**, New York: The Free Press, s.,13, McLaughlin, B.; **“Values in Behavioral Science” Jurnal of Religion and Health**, V.4, s.,258-279, Deth W-Scarborough E.: **“The Concept of Values”, The İmpact of Values**, Oxford-1995, s.,28,
- 25 KAYA, Yaşar **“İşbirliği ve Mücadele”, Toplumsal Yapı** (Editör. Y. Kaya) İstanbul: Turan Yayıncılık, Mart-2003s., 17-24
- 26 FİCHTER, Joseph (1991), **Sosyoloji Nedir?**, (çev. N.Çelebi), Konya: Toplum Yayınları, s., 147
- 27 KAYA, Yaşar age., s. 34-44
- 28 ARMAĞAN, Mustafa (1992), **Gelenek**, İstanbul: Ağaç Yayınları, s.,63
- 29 INGLEGART, Ronald (2002), **“Kültür ve Demokrasi”**, (çev. Mehmet Öz), **Türkiye Günlüğü**, S.71,Ankara-s.,53-54
- 30 KALAYCIOĞLU, Ersin vd. (1991), **Türk Toplumunun Değerleri**, İstanbul: Tüsiad Yayınları, s.,5-6
- 31 KAYA, Yaşar TATAR Taner (2008), **Gelenekten Modernliğe Kalıplaşan Yenilik**, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, s., 92-93
- 32 BAUMAN, Zygmunt (1999), **Küreselleşme**, (çev., Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yay., s. 69
- 33 ESTER, P.- HALMAN- MOOR L. R. (1993), **The Individualizing Society**, Netherland-s.100
- 34 PAMUK, Akif **“Karakter Eğitim Programları ve Eleştirisi: İnsan temelli Evrensel Ahlak Yasası Mümkün mü?” Değerler Eğitimi Dergisi**, Sayı 1, s. 43-44
- 35 GİDDENS Anthony (2000), **Üçüncü Yol**, (çev: Mehmet Özey), İstanbul: Birey Yayıncılık, s., 54
- 36 HUYN, Kyoung (2002), **“Sociocultural Change and Traditional Values; Confucian Values Among Koreans and Korean Americans”, International Journal of Inter Cultural Relations**, 25.2001, s.,207-208, Neşet Toku; **“Değerlerin Dilemması; Subjektiflik ve Objektiflik”**, **Bilgi ve Değer**, (Editör:Şehabettin Yalçın) Ankara: Vadi Yayınları, s.101-102.
- 37 POOLE, Ross (1993), **Ahlak ve Modernlik**, (çev. M. Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s.,101
- 38 MORİN, Edgard - KERN A.B. (2001), **Dünya Vatan**, (çev. M.H. Kırac), İstanbul: İletişim Yayınları, s.,95-96
- 39 FROMM, Erich (1997), **Sahip Olmak Yada Olmak**, (çev. Aydın Arıtan), İstanbul s.30
- 40 HUYN, Kyoung age., s.,207-208
- 41 SAYAR, Kemal (2003), **“Benliğin Yok Oluşu”**, **Modern Dünyada Değer Kayması**,(Atabek, Erdal), İstanbul: Alkim Yayınları.
- 42 FROMM, Erich (1996), **Özgürükten Kaçış**, (çev. Ş. Yegin), İstanbul: Payel Yayınları, s., 36-39,96
- 43 LEO, Der REIJEN, H.V.- W.V (2003), **Modernleşmenin Paradoksları**, (çev. K. Canatan), İstanbul: İnsan Yayınları, s., 40-48,249

- 44 TÜRKDOĞAN, Orhan (1985), **Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği**, Ankara: Mayaş Yayınları, s.,106
- 45 BAUMAN, Zygmunt (2005), **Bireyselleşmiş Toplum**, çev.: Yavuz Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s.,49
- 46 HOPE, Wayne (2006), **Global Kapitalizm and the Critique of Real Time, Time and Society**, Vol.15, s.275-302
- 47 PİRANİ, Bianca Maria (2005), **"Body Rhythms, Social Rhythms in Digital Societies"**, *Current Sociology*, Vol. 53(2): 237-273
- 48 CASTELLS, Manuel (2002), **"Local and Global: Cities in the Network Society"**, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 93, No. 5, pp. 548-558.
- 49 FERNBAC, Jan (2007), **"Beyond the Diluted Community Concept: A Symbolic Interactionist on Online Social Relations"**, *New Media Society*, V.9, s.65 pp.,49-69
- 50 MORİN, Edgard – KERN, A.B. age., s., 97
- 51 YAŞAR, M. Ruhut **"Yalnızlık"**, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1 Elazığ-2007, s. 249-251
- 52 STEVEN R Asher- HYMEL Shelley - RENSŞAW Peter : **"Lonelinies in Children"**, *Childe Development*, Vol.55, No.4, Agust. 1984, s.1456-1464
- 53 YILMAZ, Emel – YILMAZ, Ela – KARACA, Fatoş (2008), **"Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Destek ve Yalnızlık Düzeylerinin İncelenmesi"**, *Genel Tıp Dergisi*, 18(2): s.71-79
- 54 BAUMAN, Zygmunt age., s., 67
- 55 HABERMAS, Jürgen (2003), **İnsan Doğasının Geleceği**, (çev. Kaan H. Ökten), İstanbul: Everest Yayınları, s.27, 122
- 56 RATZEL, George (2000), **Büyüsü Kaybolan Dünyayı Büyülemek**, (çev. Ş. S. Kaya) İstanbul: Ayrıntı Yay., s.,14-15,136-138
- 57 ELLUL, Jacques (2004), **Sözün Düşüşü**, (çev. Hüsamettin Arslan), İstanbul: Paradigma Yayınları, s., 31
- 58 DEBOARD, Guy (1996), **Gösteri Toplumu**, (çev. A.Ekmekç.,O.Taşkent), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s.,16
- 59 ELLUL, Jacques age., s., 25,157
- 60 İLLİCH, İvan (2002), **Tüketim Köleliği**, (çev. M. Karışahan), İstanbul: Pınar Yayınları, s. 28
- 61 BAUDRİLLARD, Jean (2003),**Simülakrlar ve Simülasyon**, (çev. Oğuz Adanır), Doğu-Batı Yay., Ankara-sosyal değerler,12-15
- 62 BEST, Steven – KELLNER, Douglas (1998), **Postmodern Teori**, (çev. Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık, s. 148-151
- 63 BERGER, P. L. – LUCKMANN, T. (2008), **Gerçekliğin Sosyal İnşası**, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, s. 53
- 64 BAUMAN, Zygmunt (2005), **Bireyselleşmiş Toplum**, çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık, s., 193-194
- 65 TATAR, Taner (2006), **Tüketilen Toplumda Tüketilen Kültür**, **2023 Dergisi**, Sayı-60, Ankara, s., 36-30